

Een Lust voor het Oog

EEN LUST VOOR HET OOG

25 Haagse kerken

Botine Koopmans
Dick Valentijn

Hilversum
Verloren
2021

Een Lust voor het Oog. 25 Haagse kerken is een publicatie in de VOM-reeks van de gemeente Den Haag (afdeling Monumentenzorg en Welstand) en de Stichting Publicaties Haags Erfgoed (SPHE).

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij de steun van de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting en de De Frans Mortelmans Stichting.

Afbeelding op het omslag: voorzijde, houten beeld van een engel in de kerk Heilige Jacobus de Meerdere aan de Parkstraat; achterzijde, bronzen arend als lezenaar in de kerk Heilige Paschalis Baylon aan de Wassenaarseweg.

VOM-reeks 2021, nummer 1
ISBN 9789087049089

© 2021 Gemeente Den Haag en SPHE
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Tekst: Botine Koopmans
Fotografie en redactie: Dick Valentijn
Luchtopnamen: Gemeente Den Haag, Geoinformatie en Erfpachtbedrijf, WebGis
Opmaak en omslagontwerp: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf	7
Het kerkelijk leven in Den Haag	9
Abdijkerk, Willem III-straat 40	28
Grote of Sint Jacobskerk, Rond de Grote Kerk 10-12	42
Kloosterkerk, Lange Voorhout 2	64
Oude Kerk, Keizerstraat 8	82
MOZAÏEK VAN PREEKSTOELEN	96
Nieuwe Kerk, Spui 175	98
Oud-Katholieke Kerk van de Heilige Jacobus en Augustinus, Juffrouw Idastraat 7-7a	114
Portugees-Israëlitische Synagoge, Jan Evertstraat 7a	128
Evangelisch-Lutherse Kerk, Lutherse Burgwal 9	138
Waalse Kerk, Noordeinde 25	152
MOZAÏEK VAN ORGELS	164
Heilige Teresia van Avila, Westeinde 12a	166
Nederlands-Israëlitische Synagoge – Moskee Mescid-i Aksa, Wagenstraat 103	180
Duitse Evangelische Kerk, Bleijenburg 5	190
Heilige Jacobus de Meerdere, Parkstraat 65a	200
Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen, Elandstraat 194	218
Heilige Martha, Hoefkade 623	238
Nieuwe Badkapel, Nieuwe Parklaan 90	252
Heilige Paschalis Baylon, Wassenaarseweg 53	262
Heilige Antonius Abt, Scheveningseweg 235	280
MOZAÏEK VAN WINDVAANTJES EN EERSTE STENEN	296
Maranathakerk, 2 ^e Sweelinckstraat 156	298
Onze Lieve Vrouw van Goede Raad, Bezuidenhoutseweg 157	308
Kerk van de H.H. Antonius en Lodewijk – Emmauskerk, Leyweg 930	318
American Protestant Church, Esther de Boer-Van Rijklaan 20	328
Laakkerk, Isingstraat 165a	336
Pastoor van Arskerk, Aaltje Noordewierstraat 4-6	344
Heilige Antonius van Padua, Fluwelen Burgwal 45	352
Noten	362
Bronnen en literatuur	365
Register op kerken, architecten en kunstenaars	369
Dankwoord	372

WOORD VOORAF

‘Een Lust voor het Oog’, wat een treffende titel voor een boek over 25 Haagse kerken. Niet alleen doet deze recht aan al het moois dat deze kerken bieden, maar bevat ook een subtiele verwijzing naar de Bijbel. Immers, Eva zag dat de boom goed was om van te eten, en dat hij een lust was voor de ogen (Genesis 3:6).

Dit mooie en rijk geïllustreerde boek is een inspirerende kennismaking met de schoonheid van de Haagse kerken. Want kerken zijn belangrijk voor de stad, ook al is de betekenis sinds de ontkerkelijking en de ontzuiling vanaf de jaren zestig veranderd. Zij zijn vertrouwde bakens die belangrijk zijn voor het stadsbeeld en voor de identiteit van de wijken. De schoonheid schuilt zowel in het exterieur als in het soms spectaculaire interieur waar de religieuze gemeenschap en kunstenaars hun ziel en zaligheid in hebben gelegd.

Konden tot in de jaren negentig vele kerken nog tamelijk eenvoudig onder de slopershamer vallen, tegenwoordig ontmoet dreigende sloop grote maatschappelijke weerstand. Buurtbewoners pleiten voor herbestemming tot centrale plek van ontmoeting, cultuur en maatschappelijke dienstverlening. Monumentenliefhebbers ijveren voor behoud van de hoogtepunten in de Haagse kerkenbouw. Allen zien het kerkelijk erfgoed als een kwaliteit van de stad waarop we zuinig moeten zijn.

Het boek over 25 Haagse kerken wil een bijdrage leveren aan een breed gedragen waardering. Dat is de basis voor een duurzame integratie van deze prachtige gebouwen en hun interieur in het Den Haag van de toekomst.

Robert van Asten
Wethouder Monumentenzorg

René Vlaanderen
Voorzitter Stichting Publicaties Haags Erfgoed

De Oude Kerk op Scheveningen.
Aan het gewelf een model van
de bomschuit SCH 107, zorgvuldig
nagebouwd van een tekening
uit 1894 door scheepsmodelbouwer
Herman Visser.

HET KERKELIJK LEVEN IN DEN HAAG

HET BEGIN

Aan Loosduinen komt de eer toe te beschikken over de oudste bewaard gebleven kerk van Den Haag, de Abdijkerk uit omstreeks 1240. Op ruime afstand, zo'n anderhalve eeuw, volgen de Kloosterkerk, de Grote of Sint Jacobskerk en de Oude Kerk op Scheveningen. Dit middeleeuwse kwartet vormt samen met de kapel van Eikenduinen een tastbare herinnering aan het vroegste kerkelijke leven in Den Haag en is de opmaat voor de vele kerken die in de loop van de eeuwen zouden worden gebouwd.

Het was de tijd van het katholieke geloofsleven, een leven waar de Reformatie in de zestiende eeuw korte metten mee zou maken. Zover was het echter nog niet. Het katholicisme bloeide en in het groeiende dorp Die Haghe werden vele kloosters en parochiekerken gebouwd. De eerste parochiekerk was de Grote of Sint Jacobskerk in de dertiende eeuw, echter bij lange na nog niet de majestueuze kerk die we nu kennen. Het was een houten kerkje waar niet veel van bekend is. Waren de kloosterkerken primair bestemd voor de bewoners van het klooster, waar zij dagelijks de mis vierden en de getijden bidden, in de parochiekerken kwamen de gelovigen van een lokale gemeenschap, een parochie, samen. Soms woonden de gelovigen op grote afstand van zo'n parochiekerk, zoals de inwoners van Scheveningen die in de eerste eeuwen voor de erediensten en het begraven van hun doden aangewezen waren op de Grote of Sint Jacobskerk (of nog verder de kapel van Eikenduinen). Geen wonder dat zij graag wilden dat Scheveningen een zelfstandige parochie werd met een eigen kerk. Na veel geharrewar lukte dat in 1466.

Van de kapel van Eikenduinen, gebouwd tussen 1234 en 1256, resteert een romantische ruïne op de begraafplaats Oud Eik en Duinen.

JAN DE BAKKER, IN 'S HAGE GEWORGD EN VERBRAND.

De eerste protestantse martelaar Jan de Bakker als ketter op de brandstapel in 1525 (ets van J. Buys, Haags Gemeentearchief).

DE REFORMATIE

Het begin van de Reformatie, het grote schisma binnen het westerse christendom, wordt gewoonlijk in 1517 geplaatst, toen priester en theoloog Maarten Luther in Wittenberg zijn 95 stellingen openbaar maakte. Hij richtte zich in het bijzonder tegen de verkoop van aflaten, als kwijtschelding van straffen voor begane zonden. 'Zoodra het geld in 't kistje klinkt, Terstond de ziel ten hemel springt.', was de aanbeveling bij de verkoop van aflaten ten behoeve van de voltooiing van de Sint Pieterskerk in Rome. Luther vond dat een schandelijke bedriegerij. Hij was niet de enige die steeds meer weerstand kreeg tegen de leerstellingen en de praktijken in de rooms-katholieke kerk. Ook Johannes Calvijn en Huldrych Zwingli zetten zich in om de kerk van binnenuit te hervormen. De stroming die uit de Reformatie is voortgekomen, wordt het protestantisme genoemd (afgeleid van protestare dat publiekelijk verklaren of getuigen betekent).

De hervormingsideeën vielen in een groot deel van Noord-Europa in goede aarde waar steeds meer mensen zich afkeerden van de paus en het katholieke geloof. Een reactie bleef niet uit: in 1522 verbood keizer Karel V de protestantse leer en verklaarde deze tot ketterij. Volgelingen werden streng bestraft. Het eerste slachtoffer in de noordelijke Nederlanden was de Woerdense pastoor Jan de Bakker. Hij werd in 1525 op de executieplaats het Groene Zoodje bij de Gevangenpoort in Den Haag, na eerst te zijn gewurgd, op de brandstapel gezet.

Het verzet groeide. De protestanten begonnen preken in de open lucht te organiseren, de zogenaamde hagenpreken en deelden op grote schaal pamfletten, prenten en vlugschriften uit die de verloederde staat van de katholieke kerk hekelden. Een bron van grote ergernis waren de vele beelden in de kerk, die men zag als 'paapsche superstities (bijgeloof) ende affgoderie'. Nadat elders in Europa al in vele steden beeldenstormen hadden plaatsgevonden, nam ook hier de angst toe. In 1566 verwoorde een regeringsfunctionaris die angst met de woorden: 'dat zij [de calvinistische predikers] stapje voor stapje hun gehoor steeds meer willen overtuigen van de noodzaak tot het plunderen van de kerken en het vernietigen van alle beelden'.¹ In augustus van dat jaar was het in Den Haag dan ook zo ver. Vooral de Kloosterkerk kreeg het zwaar te verduren.

Het protestantisme zegevierde: vanaf 1572, het jaar dat de opstand tegen Spanje begon, werd de gereformeerde kerk de enige erkende in de noordelijke Nederlanden, met het calvinisme als de dominante religie. De katholieken mochten hun geloof niet langer in het openbaar belijden en verloren hun maatschappelijke posities. De bisdommen werden opgeheven en de Nederlanden werden door Rome tot missiegebied verklaard. De katholieken waren niet meer gewenst en dat leidde tot grote verbittering die eeuwen later nog steeds tot uitdrukking kwam. 'Het heerlijke 's-Gravenhage, (...), stond reeds zeer vroeg onder den druk der hervorming. Daar prijkte destijds in haar volle pracht de groote Sint-Jacobskerk op de Groenmarkt, (...). Met diepe droefheid moet wel de laatste Katholieke pastoor, Vincentius Muloc, (...), het schoone godshuis verlaten hebben.', schreef pater jezuïet P. Albers in 1916 in zijn boek over de Heilige Teresia van Avilakerk.²

Maar ook de overige gezindten zoals de lutherse, de doopsgezinde en de remonstrantse, waren door de overheersing van het calvinisme officieel verboden. Ze waren weliswaar protestant, maar de aanhangers van de kerkhervorming hadden niet bepaald als een eenheid geopereerd. Er waren verschillende stromingen ontstaan, die ieder hun eigen opvattingen over de geloofsleer hadden.

DE GEVOLGEN VOOR DE KERKGEBOUWEN

Niet alleen het openlijk belijden van hun geloof werd de katholieken ontnomen, maar ook hun kerkgebouwen. Die werden overgedragen aan de protestanten voor hun eredienst. De overheid werd eigenaar, het beheer voerde de kerkenraad. Toch was dit geen ideale situatie. De katholieke kerken zijn gebouwd voor een geheel andere godsdienstuitoefening dan de protestantse. De basiliekvorm van deze kerken met hun langwerpige ruimtes is geheel toegesneden op de vereisten van de katholieke viering of eredienst, die gericht is op het koor met het hoogaltaar aan de oostzijde van de kerk. Daar voeren de geestelijken hun rituele handelingen uit en wordt de mis opgedragen. Dit is de meest heilige plaats van de kerk die ook buiten tot uitdrukking komt wanneer het koor een eindje boven het schip uitsteekt (zoals bij de Grote of Sint Jacobskerk). Hiervan gescheiden, door een triomfboog of een koorhek, bevinden zich de gelovigen in een aparte ruimte, het schip van de kerk. Het schip is meestal onderverdeeld in drie beuken en daar zijn vaak weer kapellen aangebouwd met aan heiligen gewijde altaren.

Bij de protestanten staat het verkondigen van Gods woord centraal. Het woord van God gaat boven alles en is het enige dat gezaghebbend is. De gelovigen scharen zich rond de kansel of preekstoel, waarop de dominee, goed zichtbaar en verstaanbaar voor iedereen, de Bijbel leest en uitleg geeft tijdens de preek. Zo'n soort dienst is meer gebaat bij een intieme ruimte. Zo creëerden de protestanten bijvoorbeeld in de veel te ruime Grote Kerk een soort kerk in een kerk rondom de preekstoel met schotten (tegen de tocht) om de banken heen.

Versil tussen de katholieke en protestantse eredienst. De katholieke gelovigen zijn gericht op de rituele handelingen in het koor, de protestanten zitten geschaard rondom de preekstoel. Links de Oud-Katholieke Kerk (foto E.M. van Ojen, omstreeks 1950, Haags Gemeentearchief). Rechts de Evangelisch-Lutherse Kerk (foto Robert Scheers, 9 november 1975, Haags Gemeentearchief).

Niet nodig voor de protestanten waren het koor met het altaar en de kapellen. Het koor bleef als ruimte voor diverse doeleinden meestal wel gehandhaafd – vaak plaatste men daar de avondmaalstafel – maar veel kapellen verdwenen in de loop van de tijd. Zo heeft de Grote Kerk nog maar drie van de oorspronkelijk tien kapellen die de kerk in 1540 telde, over.

Ook het gebouw zelf heeft voor de katholieke een geheel andere betekenis dan voor de protestant. Voor de eerste is de kerk het gewijde huis van God, voor de tweede gewoon een gebouw waar de gemeente samenkomt voor Gods woord. Zeer belangrijk was ook de juiste oriëntatie van de katholieke kerk, in west-oost richting volgens het principe van de Heilige Linie (zie p. 84). In het oosten het koor met het hoogaltaar als een symbolische verwijzing naar de zonsopgang en de wederkomst van Christus en in het westen de ingang als de plaats van intrede en initiatie.

Door het overnemen van de katholieke kerken was het in de begintijd van het protestantisme nog niet echt nodig om eigen kerken te bouwen. In Den Haag was er pas in het midden van de zeventiende eeuw behoefte aan. Toen werd aan het Spui de Nieuwe Kerk gebouwd, die geheel op de vereisten van de protestantse eredienst kon worden afgestemd. Het heeft een uiterst vernieuwend concept opgeleverd van een rond de preekstoel geconcentreerd grondplan, zonder koor.

HET PROTESTANTSE KERKINTERIEUR

Kenmerkend voor de protestantse interieurs is de afwezigheid van beelden en rijk versierde altaren. Die waren niet gewenst, zoals de Beeldenstorm maar al te duidelijk heeft gemaakt. Maar dat gemis werd ruimschoots goedgemaakt door het vaak prachtige houtsnijwerk op de preekstoelen, herenbanken, doophekken en orgels. Ook uiterst decoratief zijn de vele tekst- en wapenborden die de muren sieren en de rijk gebeeldhouwde grafmonumenten. En niet te vergeten het orgel dat uit zou groeien tot een in het oog springend onderdeel van het kerkinterieur. Tot ieders genoegen is het orgel echter nooit geweest. Ook in de katholieke kerk bestond vanaf het begin verzet tegen orgelmuziek, omdat het voor de begeleiding van het Gregoriaanse gezang niet echt nodig was en men vreesde voor wereldse invloeden op de kerkelijke muziek. In het begin van de Reformatie was het niet anders. In veel landen werd het orgel tot zwijgen gebracht en verwijderd. In de Nederlanden koos men voor een ‘poldermodel’: het orgel werd niet verwijderd maar mocht niet tijdens de dienst bespeeld worden. Wel ervoor en erna. Iemand die daar graag verandering in zag was dichter en geleerde Constantijn Huygens. Deze gelovige en zeer muzikale man ergerde zich vreselijk aan de psalmgezangen, die hij tijdens de diensten in de Grote of Sint Jacobskerk hoorde en die hij meer vond lijken op huilen en schreeuwen dan op zingen, ‘daerteghens sich alle Voorsangers te bersten souden schreeuwen, eer sy het te boven quamen.’ Het orgel kon helpen om goed wijs te houden. Hij schreef daar in 1640 een traktaat over dat voor veel deining zorgde, maar uiteindelijk in 1671 tot het besluit van de magistraat leidde dat het orgel in de Grote Kerk bij het zingen van de psalmen bespeeld mocht worden.³

VERBODEN GELOOFSRICHTINGEN

De calvinistisch gereformeerde kerk was de enige erkende kerk in de Nederlanden. Voor katholieken, lutheranen, doopsgezinden en remonstranten was het officieel verboden hun geloof in de openbaarheid te belijden, maar zij genoten in de praktijk wel enige mate van vrijheid. Zij kwamen bijeen in kerkgebouwen die als zodanig van buiten niet herkenbaar mochten zijn en die daarom schuilkerken werden genoemd. Vanzelfsprekend was het luiden van klokken ten strengste verboden en torens mochten ook niet. Voor de katholieken in Den Haag deed zich de gelukkige omstandigheid voor dat hier gezantschappen van katholieke landen gevestigd waren. Deze waren bereid om hun kapellen open te stellen voor de katholieke gelovigen, zoals het Franse en Spaanse gezantschap. Uit hun kapellen zijn de Kerk van de H.H. Antonius en Lodewijk aan de Prinsessegracht en de Heilige Teresia van Avilakerk aan het Westeinde voortgekomen. De bekendste schuilkerk in Den Haag is de Oud-Katholieke Kerk aan de Juffrouw Idastraat. Het kerkgebouw zelf is sober en onzichtbaar vanaf de straat, maar het barokke interieur is uitgesproken monumentaal. Met iets minder moest de parochie Heilige Jacobus, in deze tijd een missiestatie, genoegen nemen; een bescheiden schuilkerkje in de Oude Molstraat en de bouwvallige Hofkapel op het Binnenhof. Maar dat werd in de negentiende eeuw, na het herstel van de bisschoppelijke kerkorde in 1853, meer dan goed gemaakt met de bouw van een majestueuze kerk aan de Parkstraat.

De doopsgezinden hadden het zwaar. Hun geloofsopvattingen onder leiding van kerkhervormer Menno Simons vielen slecht en ze werden in de beginjaren streng vervolgd. In de zeventiende eeuw kwamen de doopsgezinden bijeen in een huis in de Herderstraat, maar tot een bloeiende gemeente ontwikkelden zij zich niet. In de achttiende eeuw waren er zo weinig leden over dat de Haagse gemeente werd

Een gevelsteen in het pand Oude Molstraat 35 herinnert aan het katholieke schuilkerkje van de Heilige Jacobus.

opgeheven. Pas in 1881 kon de gemeente weer opnieuw worden opgericht en lukte het in 1885-1886 om aan de Paleisstraat een eigen kerk te bouwen. Architect Klaas Stoffels maakte een aansprekend ontwerp in neoromaanse stijl, een bouwstijl die zeldzaam is in de kerkelijke architectuur. Doopsgezinden noemen hun kerk meestal vermaning. Dat heeft niets te maken met het opgeheven vingertje, maar slaat op het elkaar vermanen of aansporen om Christus te volgen.

Beter verging het de lutheranen die na eerst te zijn samengekomen in verschillende huizen en een gehuurd zaaltje, in 1620 aan de Lutherse Burgwal hun eerste kerk konden bouwen. Niet achteraf, maar aan de straat omdat zij inmiddels van de Staten van Holland toestemming hadden gekregen om openlijk te prediken. Wel werkten de calvinisten zoveel mogelijk tegen en zij stelden alles in het werk om de bouw van de kerk te verhinderen. De lutheranen bleven aan de Lutherse Burgwal gevestigd waar in 1759-1761 de huidige statige kerk werd gerealiseerd.

Bovenkant van de decoratieve voorgevel van de Doopsgezinde Kerk aan de Paleisstraat in neoromaanse stijl.

